

ISMERTETÉSEK

Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2006. 567 oldal.

A kötet Benda Gyulának (1943–2005), a magyar társadalomtörténet-írás kiemelkedő alakjának válogatott tanulmányait tartalmazza. A szerző halálát követően az Osiris Kiadó, kollégái, tanítványai, barátai és családtagjai közösen határoztak arról, hogy a gazdag életműből válogatva tanulmánykötetet hoznak létre. A kötet ennek megfelelően a szerző történészi és oktatói pályafutásának méltó összegzését kínálja. Hűen tükrözi a szerkesztők azon törekvését, hogy az életmű legfontosabb darabjait egymás mellett és egymással összefüggésben tegyék az olvasó számára elérhetővé. A kötet jelentősége a szellemi örökség ébren tartásában rejlik, gyakorlati haszna a történelemoktatásban és történészképzésben egyaránt felbecsülhetetlen.

A válogatás szempontjairól, valamint az életmű darabjainak összefüggéseiről a kötet utószavában Kövér György részletesen beszámol. Eszerint a szerkesztők Benda Gyula történetírói teljesítményében három fő irányt tartottak meghatározónak, és ennek megfelelően a kiválasztott tanulmányokat is három nagyobb fejezetben tették közzé. Az első és második részben, amely a „*Historiográfia*”, valamint a „*Statisztikai forráskritika és agrártörténet*” címet viseli, hét, illetve kilenc tanulmány kapott helyet. A harmadik, terjedelmesebb rész „*Társadalomtörténet – mikrotörténet*” címmel 14 tanulmányt foglal magába. A kötetet a már említett utószó és Benda Gyula publikációinak válogatott bibliográfiája zárja.

A könyv fontosságát növelik a nyomtatásban először itt megjelenő előadás-szövegek (szám szerint hatról van szó). A recenzens számára – akinek alkalma volt Benda Gyula egyetemi óráit látogatni – ezek a szövegek az elhangzott előadások tartalmi és intellektuális pezségét idézték. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a nyomtatásban megjelent munkái mellett a tanári tevékenység – bizonyos tekintetben nehezebben rekonstruálható folyamata – a történészi munka talán legfontosabb részét képezte Benda Gyula életében. Éppen ezért öröndetes, hogy a kötet szerkesztői felkutatták és közreadták az íróasztal fiókjaiban levő előadás-szövegeket.¹

Benda Gyula széles körű tájékozottsága, történetírói munkásságának gazdagsága miatt nem vállalkozhatunk a kötetben közölt összes írás áttekintésére.

¹ Örömmel tapasztaljuk, hogy különböző folyóiratokban, évkönyvekben újabb előadás-szövegek, elkészült tanulmányok, a keszthelyi társadalomtörténeti vizsgálat egyes fejezetei látnak napvilágot (Benda 2005; Benda 2006). Jó hír az is, hogy az Annales-iskoláról szóló tanulmány – eredeti céljának megfelelően – a történetírói iskola legjelentősebb írásait tartalmazó magyar nyelvű válogatás előszavaként is napvilágot látott (Benda – Szekeres 2007).

Ehelyett az alábbiakban a szerzőnek egy szűkebb tudományterület, a történeti demográfia és az ahhoz szorosan kapcsolódó családtörténet területén elért eredményeit, a népesség, gazdaság és társadalom múltbeli kölcsönhatásairól, a család történeti szerepéről alkotott képét vizsgáljuk részletesebben. Figyelmünket elsősorban a „*Statisztikai forráskritika és agrártörténet*” című fejezet tanulmányaira, valamint a keszthelyi vizsgálat egyes eredményeire összpontosítjuk.

*

A múltban élt emberek életkörülményeinek – mai divatos szóval életszínvonalának – vizsgálata kapcsolja össze az agrártörténeti és statisztikai forráskritikai tanulmányokat. Minden bizonnyal ez a szempont is közrejátszhatott abban, hogy a hetvenes évektől kezdődően Benda Gyula az agrártörténet, és azon belül az élelmiszertermelés és fogyasztás kérdései felé fordult.² Szemléletére ekkor alapvetően a malthusi társadalmi elmélet hatott, vagyis többek között az érdekelte, hogy a múltban a gazdasági feltételek változásai hogyan befolyásolták az emberek mindennapjait. Amellett érvelt, hogy a mezőgazdasági termelés ciklikussága a múltban az élet számos területét meghatározta, és amennyiben a mindennapoknak ezt az alapvető jelenségét – az élelmiszertermelést és fogyasztást – vizsgáljuk, a társadalomra vonatkozóan is új tudásra tehetünk szert. A gazdasági átalakulás és az élet más területei közötti kölcsönhatás elemzésénél első helyre a gazdaság és a népesedési folyamatok közötti kapcsolatokat teszi, tág teret hagyva ugyanakkor az élet más területeinek (mentalitás, politika, társadalmi mozgalmak) is.

A gazdasági, majd később a demográfiai és egyéb – a gazdasági folyamatokkal összefüggésbe hozható – történeti adatok hosszú idősorainak felállítása, valamint az ezek között fellelhető összefüggések kvantitatív, társadalomtudományos módszerekkel történő elemzése alapvető történészi célkitűzésként fellelhető a hetvenes években keletkezett szövegekben. A feladat megvalósítása nagyon nehéz, hiszen az iparosodás előtti időszak termelésre és fogyasztásra vonatkozó történeti adatai rendkívül hiányosak, felkutatásuk és használhatóvá tételük még manapság is fáradtságos, több ember erőfeszítését és szilárd intézményi háttérrel igénylő vállalkozásnak bizonyulhat. Hogy Benda Gyula miként képzelte el a feldolgozást – akár egyetlen megyére, régióra leszűkítve – arról egy Somogy megyei példával szolgál: „(...) megvizsgáljuk a művelt terület és azon belül az egyes művelési ágak (szántó, rét stb.) nagyságát és időbeli változását, a szántóföldi növénytermesztés szerkezetét, a hozamok fejlődését, a gazdaság, illetve a termelők által elfogyasztott gabona mennyiségét stb. Mindezen

² E tekintetben legfontosabb műve: Benda 1973.

mennyiségek, arányok összefüggéseinek, mozgásának megmagyarázására pedig segítségül hívhatjuk a közgazdaságtani és agrárgazdasági irodalmat” (140.).

Az említett kérdések tanulmányozásának alapfeltétele a megfelelő forrásadottságok feltérképezése volt. Emellett még ki kellett dolgozni azokat a módszereket, amelyekkel a felhasználásra alkalmassá tett adatokat elemezni lehetett. Ennek megfelelően születtek a kötetben szereplő forráskritikai tanulmányok, többek között Bárándy János és Fényes Elek statisztikai munkáinak forráskritikai elemzése, valamint a mezőgazdaság-történet forrásainak (pl. a „*Tabellae procreationis frugum*” – 18. századi termésjelentések) egy-egy megyére és rövidebb időszakra vonatkozó feldolgozással egybekötött forráskritikai ismertetése. Benda Gyula hetvenes években írt gazdaságtörténeti munkáinak jelentőségét elsősorban ebben a forrásfeltárássra irányuló kritikai szemléletben találhatjuk meg. A kilencvenes évek végén is állandóan hangoztatta, hogy Magyarországon hiányoznak a gazdaságtörténeti, statisztikatörténeti, történeti demográfiai alap kutatások; a szükséges forrásfeltáró, forráskritikai munkát nem végezték még el. A kötet vonatkozó írásait olvasva világossá válik, hogy törekvése ezeknek a hiányoknak a szisztematikus felszámolására irányult. Az egyik legsikerültebb forráskritikai vizsgálata – Fényes Elek statisztikai munkáinak elemzése – során figyelmeztet arra, hogy a történész nem takaríthatja meg az elsődleges források (egyházi szemléltetések, mezőgazdasági statisztikák stb.) felkutatásához és feldolgozásához szükséges munkát (113–129.). Bárándy János és Fényes Elek munkáinak, valamint a bécsi statisztikai igazgatóság évkönyveinek („*Tafeln*”) statisztikáival kapcsolatban hangsúlyozza, hogy azok tulajdonképpen a 18. század utolsó harmadában, a felvilágosodott abszolutizmus által létrehozott adatoknak a felújításai. „Számadataik nem vizsgálhatók a forrásként szolgáló kimutatások, statisztikai munkák ismerete nélkül, csak egy statisztikatörténeti fejlődési folyamaton belül értékelhetők” (114.).

Az élelmezési válságok, őségek évek vizsgálata – különösképpen az 1816–17. évi őség – adja az alkalmat a termésösszeírások feldolgozási lehetőségeinek ismertetésére. Benda Gyula többek között arra a kérdésre keresi a választ, hogy a vetés- és termésösszeírások megbízható adatokat nyújtanak-e a mezőgazdasági termelékenységre vonatkozóan, illetve hogy a korabeli termelékenység, közlekedési, szállítási és kereskedelmi viszonyok közepette lehetséges volt-e egyáltalán az emberek számára az évi élelmiszerszükséglet biztosítása. A Tolna megyei 1769 és 1785 közötti évekből fennmaradt vetés- és terméskimutatások (*Tabellae procreationis frugum: A mezőgazdasági-történet forrásai 1769–1790*) és a Somogy megyei 1816. évi termésjelentések (*A Somogy megyei adózók termése 1816-ban*) vizsgálata során arra a megállapításra jut, hogy a fennmaradt adatokból megközelítő pontossággal kiolvasható a jó és rossz évek váltakozása, képet kaphatunk a termés mennyiség évenkénti ingadozásának nagyságáról, valamint a népesség ellátottságáról is.

Ami a feldolgozásokat illeti, Benda Gyula a forráskritikai munkákkal párhuzamosan elsősorban előadásokkal és kisebb tanulmányokkal jelentkezett. E munkák – melyeket olykor Faragó Tamással, olykor John Komlossal együtt készített – a most kiadott kötetben hozzáférhetőek. Kiemelem közülük azt a kis tanulmányt, amelynek Faragó Tamás a társszerzője, és amelynek témája közvetlenül érinti az általam választott szempontot. A „*Népesség és mezőgazdaság Magyarországon*” című előadás (203–213.) kézírata az 1980-as bukaresti történészkonferenciára készült. Az alig 10 oldalas tanulmány alapos statisztikai anyagra támaszkodva rajzolja meg Magyarország 1740–1830 közötti népese-
déstörténetének vázlatát. A szerzők két, egymástól világosan elkülönülő periódust, ugyanakkor ezeken belül regionális eltéréseket mutatnak ki. Elemzésük szerint a 18. századi kedvező gazdasági konjunktúrával párhuzamosan rendkívül gyors népességnövekedés zajlott le Magyarországon, amelyet egyértelműen a népesség természetes szaporulatának tulajdonítanak. A magas születésszámot a korai és teljes körű házasságkötéssel hozzák összefüggésbe, illetve erre alapozva feltételezik az összetett háztartások, a „nagycsaládok” dominanciáját. A 18. század végétől viszont 1816-ig élelmezési válságok jelentkeztek, csökkent a natalitás és tovább terjedtek az összetett háztartások, amelynek hátterében a szerzők szerint a mezőgazdasági termelés és a népességnövekedés közötti kényes egyensúly felbomlása állhatott. Kimutatják továbbá, hogy a sajátos regionális gazdasági fejlődés következtében a népesség és a megművelt földterület viszonyának tekintetében a 18–19. század folyamán egymás mellett léteztek túlnépesedett és alulnépesedett régiók.

A gabonatermelésben jelentkező földrajzi megosztottság, valamint a mezőgazdasági termelés és a népességnövekedés közötti szoros összefüggés a tárgya a „*Gabonatermelő vidékek – inségvidékek*” (214–222.) című, 1976-ban Gödöllőn elhangzott előadásnak. Az 1816. évi terméseredmények megyénkénti adatai alapján Benda Gyula térképen ábrázolta a gabonatermelésben jelentkező regionális eltéréseket, majd ezeket összevetette a megyék népességnövekedési ütemével. A kirajzolódó kép egyértelműen igazolja, hogy az élelemtermelés mennyisége nagyon fontos tényezője volt a népességnövekedésnek a korabeli Magyarországon.

A statisztikatörténeti forráskritika és az agrártörténet témaköréhez kapcsolható tanulmányokban Benda Gyula kísérletet tett arra, hogy a mezőgazdasági termelés és fogyasztás forrásaira felhívja a figyelmet, illetve hogy olyan információkat hozzon felszínre, amelyek feldolgozása révén egy teljes terület (egy ország, egy megye, egy uradalom) hosszú időtartam alatti gazdasági – és olykor népesedési – folyamatait értelmezni lehet. Az alap kutatások elvégzésére törekedett, és a magyarországi történeti demográfia területén a mai napig aktuális feladatok elvégzését sürgette. Úgy véljük, hogy továbbra is szükség van a múltbeli gazdasági folyamatok regionális és országos szintű ismeretére, a népesedési adatok összegyűjtésére, hogy ezek alapján kísérletet tehessünk a népese-

dési folyamatok rekonstruálására, a népesség és a gazdaság hosszú távú együttmozgásának felrajzolására. Annak ismeretében hangsúlyozzuk a fentieket, hogy a fejlettebb országok (Svédország, Belgium, Olaszország, Egyesült Államok, Japán stb.) történeti demográfusai az elvégzett alap kutatásoknak köszönhetően ma már a válságos évek azonosításán túlmenően a krízisek okainak megállapításában is jelentős ismeretekre tettek szert. Vizsgálataik kiterjednek arra, hogy demográfiai értelemben mely népességcsoportok szenvedték meg a válságokat, illetve melyek tudtak hasznot húzni a gazdasági változásokból; továbbá hogy a társadalmi-gazdasági intézmények milyen mértékben tudták a gazdasági válságok hatásait kivédeni. A nemzetközi kutatások alapján ma már elegendő bizonyítékunk van arra nézve, hogy az agrártársadalomban élő emberek életét nagymértékű bizonytalanság jellemezte. A népesség egy jelentős része képtelen volt ugyanis arra, hogy a számára szükséges élelmiszer mennyiséget folyamatosan biztosítani tudja. Ennek következtében a gyengébb termésű években a népesség jelentős része kényszerült szegényesebb étrendre (Bengtsson – Saito – Reher – Campbell 1998). Az utóbbi évek történeti demográfiai, történeti szociológiai munkáinak java új malthusi perspektívákat rajzol meg, amelyben a gazdaság, a népesedés és a társadalom múltbeli összefüggéseinek vizsgálata továbbra is nagy hangsúlyt kap. A „régitípusú válság” elemzése mellett az élelmiszerárak és bérek ingadozásával mérhető rövid távú gazdasági változásoknak az egyéni, családi és háztartási szintű demográfiai válaszokban megnyilvánuló hatásait vizsgálják, és hangsúlyozzák az erőforrások elosztásáról hozott mindennapi döntések ismeretének fontosságát (Bengtsson – Campbell – Lee et al. 2004). A Benda Gyula által elkezdett kutatások folytatása nélkülözhetetlen a fentiekhez hasonló gazdaságdemográfiai és történeti demográfiai kérdések jövőbeni magyarországi vizsgálatához.

*

Benda Gyulát foglalkoztatták az adatok hiányosságaiból fakadó elemzés korlátai, ugyanakkor törekedett arra is, hogy a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténet makroszintű eredményeit más léptékben is megvizsgálja: figyelmét egyre hangsúlyozottabban a kisebb területi egységek, a „lokális szint” felé irányította. A keszthelyi kutatás és az egyházi anyakönyvek adatainak családrekonstrukciós feldolgozása ismét közvetlen közelbe hozta a történeti demográfia – ezúttal hangsúlyosan családtörténeti és mikrotörténeti vonatkozású – kérdéseinek vizsgálatát. Ez a munka teremtett számára lehetőséget arra, hogy a magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatokról összegzést készítsen. „*A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege*” (67–76.) címmel a Hajnal István Kör gyulai konferenciáján 2001-ben elhangzott előadásának legfontosabb megállapítása az, hogy továbbra is szükség lenne a monografikus családrekonstrukciós kutatások tervszerű megsokszorozására. Az adatok hiá-

nyosságából fakadó problémák – pl. a rekordok összekapcsolásában tapasztalható bizonytalanság – súlyának csökkentését kiegészítő források – lélekösszeírások, végrendeletek, iskolai anyakönyvek – felhasználása révén tartja elérhetőnek, a rekonstrukció folyamán pedig a nemzedéki egymásutániségot, az egyének életútjainak pontosabb nyomon követését emeli ki.

A korábbi vizsgálatokkal kapcsolatos forráskritikai észrevételeivel alapvetően egyetértünk, itt mégis meg kell jegyeznünk, hogy az eddig elkészült magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok jelentős része a számítógép előtti korszakban készült. A jelenlegi lehetőségekkel kapcsolatban három dolgot érdemes hangsúlyozni. Egyrészt ki kell használni azokat a lehetőségeket, amelyeket a számítógép a családlapok összeállításában kínál, vagyis alapvető adatbázis-kezelési ismeretekre van szükség, amely révén felgyorsítható az egyének és családok élettörténeti adatainak összekapcsolása.³ Másrészt technikai problémaként kezelhetők azok a kérdések is, amelyek a családrekonstrukciós vizsgálat korlátait érintik. Az adatszelekció és adatvesztés, amelyek révén jelentős mennyiségű információ megy veszendőbe, a többváltozós elemzés korlátai, valamint az egymás utáni események kezelésének nehézségei manapság az új statisztikai módszerek, mint pl. az „*event-history*” vagyis eseménytörténeti elemzés révén kezelhetőnek látszanak.⁴ Harmadsorban tökéletesíteni kell a demográfiai kérdésfeltevéseket és elemzési módszereket, valamint törekedni kell arra, hogy jó minőségű adatfeldolgozás révén egy-egy demográfiai jelenséget alaposabban feldolgozzunk. A monografikus kutatások eredményeinek reprezentativitása és általánosíthatósága továbbra is aktuális kérdés marad, amelyre a megfelelően végiggondolt mintaválasztás lehet az egyik megoldás.

Másfajta logikát és jóval átfogóbb perspektívát választ Benda Gyula a keszthelyi kutatás során, hiszen a 18–19. századi makroszintű népesedési, gazdasági és társadalmi átalakulások helyi vetületeit (társadalmi mobilitást, vagyoni felhalmozást stb.) próbálja megragadni. Ennek érdekében aprólékos és türelmes munkával, a nominális források összekapcsolása révén építette forrásanyagát, rekonstruálta a családokat és háztartásokat, vizsgálta a gazdálkodás módját, és térképezte fel az örökösödési, vagyonátadási gyakorlatot. A keszthelyi kutatás eredményeit közlő tanulmányaiban egyértelműen tükröződik az a törekvése, hogy az egyéni cselekedetek összességén keresztül próbálja megérteni a kisvárosi társadalomban zajló folyamatokat.

A keszthelyi kutatás eredményeit olvasva úgy látjuk, hogy a történeti demográfiai fejezetek a legkidolgozottabbak. Közülük a kötetben csupán a háztar-

³ A nemzetközi történeti demográfiai szakirodalomban léteznek erre vonatkozó leírások: pl. Gutmann 1973.

⁴ Az „*event-history analysis*” (eseménytörténeti elemzés) alkalmazására a családrekonstrukciós vizsgálatokban lásd: Alter – Gutmann 1993.

tásrekonstrukció eredményei, valamint egy kisebb, a házasságkötésekkel foglalkozó tanulmány kapott helyet.⁵

A keszthelyi háztartások szerkezetének a Laslett–Hammel-féle háztartástipológia alapján történő leírása lehetővé tette Benda számára, hogy bemutassa a társadalmi csoportonként eltérő együttélési egységek belső működését. A Laslett–Hammel-féle háztartástipológiával szemben megfogalmazott kritikák – miszerint pillanatszerű, fényképfelvételhez hasonlítható ábrázolást nyújt – ismeretében Benda a háztartásképződés dinamikájának a leírására törekszik. A háztartásrekonstrukcióban alkalmazott történetírói eljárás során kiegészítő forrásokhoz fordult. A dinamika így valójában a végrendeletek felhasználása révén valósul meg, hiszen ezáltal sikerül megragadnia a háztartásképződés folyamatát. A lélekösszeírások, az adóösszeírások és a végrendeleti iratok adatainak összekapcsolása révén az örökösödési, vagyonátadási gyakorlat komplexitására mutat rá. A vagyonátadás távolról sem volt elszigetelt, egyszeri aktus, az egyének és családok egész életútján átívelő folyamatként áll előttünk, amely olyan sajátos pillanatokban ér véget, amelyek egybeesnek a háztartás töréspontjaival és átalakulásával. Benda Gyula elemzése rámutat arra, hogy a végrendeletek, adásvételi szerződések stb. felhasználása ilyen helyzetekben nagy segítséget nyújthat, hiszen lehetővé teszi, hogy az illető dokumentumot létrejöttének egyéni és családi kontextusába visszahelyezzük, majd ebből kiindulva próbáljuk megérteni a források keletkezésekor érvényesülő családi logikát és stratégiát. Benda Gyulánál a keszthelyi háztartások szerkezetének leírásában fontos helyet kap az összetett háztartások leírása, az egyedül maradt özvegyasszonyok, férjhez sosem ment idősebb nők, a háztartásban egyedül élő, nem rokon személyek felsorolása. Feltételezi, hogy előbbieket esetében befogadás, ápolás, sőt eltartás is előfordulhatott. Szemléletében érvényesül az a felfogás, hogy a kisebbségek vagy a marginális magatartások fontos helyet tölthettek be a családi és társadalmi rendszer működésében. Az elemzés elsősorban az együttélésre, a háztartások szerkezeti leírására és a háztartásképződés módjaira fókuszál. Folyamatosan jelen van az egyéni és a longitudinális perspektíva érvényesítése – ez kiváltképp hangsúlyos a háztartásképződés, az örökösödés vizsgálatokor.

Hasonló törekvés jellemzi a keszthelyi házasságokról szóló tanulmányt is. „*Az átlagtól a mikrotörténelemig, avagy a léptékváltás problémája. Házasságok Keszthelyen (1750–1849)*” (510–518.) című írás tudomásunk szerint az egyetlen olyan kísérlet a magyarországi társadalomtörténet-írásban, amely a házasságok jellemzőit a megfigyelt népesség, valamint a népességet alkotó egyének és családok szintjén is megragadja. A keszthelyi egyházi anyakönyvek egyéni szintű feldolgozásai, valamint ezen adatok más források adataival törté-

⁵ Bízunk benne, hogy a keszthelyi kutatás eredményeit tartalmazó doktori disszertáció hamarosan önálló könyvként is megjelenik, és összefüggően olvashatjuk a korabeli keszthelyi demográfiai viszonyokat bemutató legfontosabb tanulmányokat: Benda 2000; Benda 2001. [A disszertáció 2009 januárjában megjelent: Benda 2008. – A szerk.]

nő összekapcsolása lehetővé tette azt, hogy a szerző a házasságok vizsgálatakor az egyéni és családi jellemzők körét tovább bővítve hipotéziseket fogalmazzon meg a családban bekövetkező demográfiai eseményeknek (pl. szülők halála) és a családi kontextusoknak (testvérek jelenléte) az egyének házassági esélyeire gyakorolt hatásával kapcsolatosan. Annak ellenére, hogy a megfogalmazott hipotézisek helyességének statisztikai eszközökkel történő ellenőrzésére már nem került sor, a tanulmány érdeme, hogy új fogalmak (házassági piac, házassági stratégia) és új kutatási perspektívák alkalmazásában rejlő lehetőségekre hívta fel a figyelmet.

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy a kötet számos továbbgondolásra érdemes elemzést tartalmaz, amelyeknek többsége nem a történeti demográfia kérdéseivel foglalkozik. Ezekre itt szándékosan nem tértem ki. Csak példaként említem, hogy a kötet összegyűjtve tartalmazza a történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozó alapszövegeket, amelyek hasznosak lehetnek az oktatásban és a kutatás területén egyaránt. A kötetet forgatva az olvasó egy nagyformátumú történész és felejtethetetlen tanáregyéniség tartalmas és gondolatébresztő tanulmányait olvashatja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alter, George – Gutmann, P. Myron 1993. Family Reconstitution as Event-History Analysis. In Reher, S. David – Schofield, Roger (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*, Oxford, 159–177.
- Benda Gyula 1973. *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. KSH, Budapest.
- Benda Gyula 2000. Halálozás és halandóság Keszthelyen 1747–1849. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2000*, KSH NKI, Budapest, 122–165.
- Benda Gyula 2001. Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv 2001*, Budapest, KSH NKI, 223–249.
- Benda Gyula 2005. A helytörténetírás feladatai. *Korall*, 20–21. sz. 5–11.
- Benda Gyula 2006. A nemesi communitas és a nemesi jogú népesség Keszthelyen. *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv I.*, Budapest, 15–36.
- Benda Gyula 2008. Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849. L'Harmattan, Budapest.
- Benda Gyula – Szekeres András 2007. *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan, Budapest.
- Bengtsson, Tommy – Saito, Osamu – Reher, David – Campbell, Cameron 1998. Population and Economy: From Hunger to Modern Economic Growth. In Núñez, Clara-Eugenia (ed.): *Debates and Controversies in*

Economic History. Proceedings Twelfth International Economic History Congress, Madrid, 69–144.

Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. et al. 2004. *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. The MIT Press, Cambridge, Mass. – London.

Gutmann, P. Myron 1977. Reconstituting Wandre. An Approach to Semi-Automatic Family Reconstitution. *Annales de démographie historique* 1977, 315–341.

Pakot Levente

Tommy Bengtsson – Cameron Campbell – James Z. Lee et al.: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. (Ostromlott élet. Halandóság és életszínvonal Európában és Ázsiában, 1700–1900.) The MIT Press, Cambridge, Mass. – London, 2004. xiv + 531 oldal.

A mű jelentős nemzetközi összefogással jött létre: első kötete annak a sorozatnak, amely az ún. „Eurasia Project of Population and Family History” (Eurázsiai népesedés- és családtörténeti kutatási program) eredményeit teszi közzé. A példátlan méretű és hosszúságú team-munka 1994 óta folyik, amelynek során öt országból (Belgium, Japán, Kína, Olaszország, Svédország) a rendelkezésre álló történeti népesség-nyilvántartásokból, népesség-összeírásokból individuális szintű adatbázisokat építettek ki, amelyek az összehasonlító mikro-elemzés alapjául szolgálnak. Az adatbázisokból nyomon lehet követni a vizsgált népeségek tagjainak teljes életútját, legalábbis amíg az adott helyen éltek, valamint azonosítható társadalmi, vagyoni helyzetük (elsősorban a földbirtokuk) és/vagy foglalkozásuk, valamint családi állapotuk és annak a háztartásnak a sajátosságai, amelyben éltek. A felhasznált népesség-nyilvántartások többnyire a 16–18. században indultak, de tartalmuk inkább a 18–19. századtól válik összehasonlíthatóvá. Emiatt és az adatfeldolgozás szintje miatt az első kötet a 19. századra koncentrált, az említett országokból a forrásadottságok alapján kiválasztott húsz közösség egyéni és háztartásszintű mikroadatait használja az elemzés céljaira. A mikroadatokat relatíve hosszú időtartamon (közösségenként eltérően kb. 20 és 150 év) át tudták vizsgálni. Az adatbázis jelenlegi formájában kb. félmillió háztartásszintű és 2,5 millió egyéni szintű bejegyzést tartalmaz. Az első kötet a halandóság és életszínvonal összefüggéseivel foglalkozik, a tervezett következő részek pedig sorra tárgyalják majd a reprodukció, az együttélés és a migráció kérdéseit.

A kutatás elméleti célja az európai és ázsiai demográfiai rendszerek összehasonlítása, lényegében annak a malthusi elméletnek a tesztelése, miszerint

ezek alapvetően különböztek egymástól, és ennek messzemenő következményei voltak az érintett társadalmak életszínvonalára, halandóságára, társadalmi szerveződésére. Közismert, hogy Malthus nézete szerint az emberi társadalmak túlnépesedésre hajlamosak, ezt a rendelkezésre álló erőforrásokon való túlszaporodást vagy a halandóság tartja kordában (pozitív fék), vagy a házasodás és ezen keresztül a termékenység tudatos szabályozása (megelőző fék). Az első esetben a gyors népességnövekedés alacsony életszínvonalat, nyomort, magas halandóságot, időnként pedig jelentős halandósági válságokat eredményez, míg a másodikban a reprodukció tudatos szabályozása magasabb életszínvonalat és a halandósági válságokkal szembeni nagyobb védettséget alakít ki. Az első demográfiai modell jellemezte Malthus szerint az emberi társadalmak nagyobb részét, különösen a nem európaiakat, a második pedig mindenekelőtt Angliát, illetve az észak-nyugat-európai országokat. Ázsiában Malthus leírása szerint az általános és fiatalkori házasodás miatt magas volt a termékenység, jelentős a népességnövekedés, nagy a népességnomás, az életszínvonal alacsony, és a halandósági krízisek szabályozzák az egyébként parttalan népességnövekedést. A racionális és individualista (Nyugat)-Európa és a kellő előrelátással nem rendelkező, kollektivistá Ázsia szembeállításával általánossá vált a Malthust követő két évszázadban, mind a történeti demográfiában (lásd pl. John Hajnal elméletét a „nyugati” és „keleti” házasodási modellekről), mind tágabban a társadalomtudományokban. Malthus, de Adam Smith vagy Marx nyomán sokan úgy gondolták, hogy a „kelet” és „nyugat” közötti fejlettségbeli, életszínvonalban megmutatkozó különbségek megelőzik az iparosodást, és alapvető mentalitásbeli, társadalomszervezési, demográfiai különbségekből származnak. A modern gazdaságtörténeti és történeti demográfiai kutatások ugyanakkor számos ponton cáfolták ezt az állítást: részint Európa is igen sokszínű az életszínvonalat és a demográfiai viselkedést tekintve, jelentősek a régiók és társadalmi csoportok szerinti különbségek, másrészt nem bizonyítható, hogy a preindusztriális Ázsiában az életszínvonal általában véve alacsonyabb lett volna, mint Európában, a különbségek sokkal inkább a modern fejlődés, az iparosodás következtében alakultak ki. Az is nyilvánvaló, hogy az ázsiai társadalmakban sem volt szabályozatlan az emberi reprodukció, és nincs nyoma túlnépesedésnek sem.

Malthus azonban – amint a könyv bevezetőjéből kiderül – másként is fontos kiindulópont az Eurázsiai Programban. Ő volt az, aki felhívta a figyelmet egy valódi összehasonlító társadalomtörténet szükségességére, amely az elit helyett valamennyi társadalmi osztállyal foglalkozik, és nem, kor, társadalmi helyzet szerint vizsgálja a demográfiai viselkedés és az életszínvonal összefüggéseit, a „pozitív” és a „megelőző” fékek működését. Így elméletén kívül módszertani ajánlásával is a program ihletője lett: a kutatás során a két feltételezett, eltérő demográfiai rendszer működését mikroszinten kísérelik meg feltárni, a változó gazdasági feltételek és a demográfiai viselkedés kapcsolatában a valódi oksági viszonyokat próbálják megragadni. Ehhez a demográfiai és gazdasági idősorok

makroszinten vizsgálható együttmozgásán túl fel kell tárnunk azokat az egyéni és háztartásszintű vagy nagyobb közösségekre jellemző társadalmi kontextusokat (nem, kor, foglalkozás, háztartásban elfoglalt pozíció, a háztartás anyagi helyzete, szerkezete, a tágabb közösség, település társadalmi tagozódása, a gazdálkodás módja, az állami politika hatása), amelyek keretei között a demográfiai viselkedés megvalósul. Ehhez egyrészt hosszú távú individuális adatok szükségesek, amelyek biztosítják a felsorolt információkat, másrészt szintén hosszú időtartamra vonatkozó adatok az életszínvonal feltárásához, azaz lehetőleg az adott településre, régióra vonatkozó élelmiszerár- és esetleg bérsorok. A kutatáshoz szükséges követelményeket (hosszú időtartam, egyéni szintű adatok, gazdasági-társadalmi helyzetre, háztartásra vonatkozó információk, a demográfiai események pontos időzítésének, illetve az adott demográfiai esemény kockázatának kitett népesség nagyságának ismerete) a történeti demográfia hagyományos forrásai (anyakönyvek, népszámlálások, genealógiák, népmozgalmi statisztikák) nem tudják biztosítani. Erre a célra egyedül a hosszú időn át vezetett népesség-regiszterek alkalmasak, amelyek sok helyen készültek, de nagy tömegben részint Ázsiában (Kína, Japán), részint Észak-Nyugat- és Dél-Európában (Svédország, Németalföld, Itália) maradtak meg. Ezért az Eurázsia projekt ezeknek a területeknek az összehasonlító elemzésére vállalkozott, a forrásadottságok alapján innen emeltek ki jól elemezhető településeket, közösségeket. A mintaválasztás véletlenszerű volt, a szerzők hangsúlyozzák, hogy az elemzett népségek semmilyen formában sem tekinthetők reprezentatívnak, sem országos, sem kontinentális szinten. Viszont a preindusztriális demográfiai viselkedésnek jól összehasonlítható és működésükben feltárható, lehetséges modelljeit jelenthetik, amelyek alkalmasak számos társadalomtörténeti makroelmélet tesztelésére.

A fő cél tehát az, hogy feltárják, hogyan határozzák meg a változó gazdasági feltételek (jelen esetben az élelmiszerárak vagy a reálbérek változásai) és a különböző társadalmi kontextusok (rokonsági kapcsolatok, háztartás- és osztályszerkezet) a demográfiai viselkedést (az első, itt tárgyalt kötetben a halandóság szintjét és a rövid távú gazdasági válságokra adott „halandósági választ”). A szerzők a kérdést minden vizsgált közösség esetében hasonló eseménytörténeti modellek segítségével próbálták megválaszolni (*event history analysis*). Minden esetben három elemzési kategóriát használtak a halandóságot befolyásoló tényezők vizsgálatánál:

- a) egyéni modellt (kor, nem, családi állapot, társadalmi-gazdasági helyzet, elsősorban a foglalkozás hatásai),
- b) háztartási modellt (a háztartások munkaerő-kapacitásának és függőségi arányainak hatásai, amelyet a háztartások korszerinti összetételével, azaz a munkaképes felnőttek, illetve a gyerekek és idősek arányával közelítettek meg),

- c) kapcsolati modellt (a háztartáson belül egy speciális rokon, pl. apa, anya, idősebb vagy fiatalabb testvér, nagyszülő, unoka, jelenlétének vagy távollétének, hiányának az egyén halandóságára tett hatásai).

Emellett mindhárom kategórián belül két-két almodellt állítottak fel: vizsgálták a felsorolt tényezők hatását az általános, „hétköznapi” halandóság szintjére, és megpróbálták feltárni ezek befolyását a rövid távú, erős áremelkedésekkel járó gazdasági krízisekre adott halandósági válaszokra.

A könyv bevezető fejezete ismerteti a malthusi népesedési elméletet, és leírja az Eurázsiai projekt kutatási koncepcióját. Ezután három fő részt találunk. Az első a vizsgált közösségek összehasonlító elemzését tartalmazza a korábban ismert kutatási eredmények alapján, és megfogalmaz bizonyos várakozásokat, alaptételeket a halandóság szintjével és a halandósági krízisekkel szembeni sebezhetőséggel kapcsolatban, amelyeket az egyes elemzéseknek kell majd igazolniuk vagy cáfolniuk. A szerzők sorra tárgyalják a múltbeli életszínvonal mérésének kérdését, annak kelet és nyugat közötti különbségeit, a rövid távú gazdasági válságok halandósági hatásait, a gazdasági válságok, táplálkozás, társadalmi helyzet, a fertőzésekkel szembeni kockázat szempontjából. Vizsgálták azt is, hogy a rövid távú válságok hatásaiban mutatkoztak-e különbségek nem, kor vagy társadalmi-gazdasági helyzet szerint, azaz hogy válság idején az érintettek döntéseit a források elosztását illetően mennyiben befolyásolták a nemek vagy kor szerinti diszkrimináció szempontjai, illetve a rendelkezésre álló készletek mennyisége. Összehasonlították a tágabb közösségek, háztartások és családok szerveződését a vizsgált területeken, majd elemezték a különbségeket a rövid távú gazdasági válságokra való érzékenység tekintetében. A második rész öt fejezete lokális esettanulmányokat tartalmaz, amelyek bemutatják a vizsgált közösségek (négy dél-svédországi plébánia; négy település Belgium keleti részéből; egy-egy toszkán és emiliai olasz falu, valamint Velence népességének egy része; két Ou régióbeli északkelet japán falu; és az északkelet-kínai Liaodong hét rurális közössége) földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyait, a halandóság hosszú távú trendjeit, és közlik az eseménytörténeti elemzés részletes eredményeit. A harmadik rész a lokális kutatási eredmények összehasonlító elemzését tartalmazza. Itt külön fejezetet találunk a nemek szerinti halandósági különbségekről, a csecsemő- és gyermekhalandóságról, az időskori halandóságról, valamint a halandósági különbségeket és a rövid távú gazdasági válságok halandósági következményeinek különbségeit meghatározó tényezőkről.

A könyv legfőbb erénye az újszerű módszertani és elméleti megközelítés: az individuális adatok feldolgozása, az event history analysis felhasználása és a korábban jellemző eurocentrikus, malthusiánus szemlélet meghaladása. Az elemzés feltárja, hogy míg a halandósági szintek és a gazdasági válságok halandósági következményeinek vizsgálata az aggregált adatok szintjén inkább a gazdasági feltételek, a klíma, a földrajzi helyzet hatásait mutatják döntőnek, addig a mikroközösségek elemzése a közösségi szinten az intézményes politika,

háztartásszinten pedig az erőforrások megosztásáról való személyes döntések szerepét helyezik előtérbe. A külső (itt gazdasági) hatások mindenütt kiváltják az érintett népségek válaszait, de a válaszok különbözőek lesznek nemzettől, régiótól, közösségtől függően, csakúgy mint a rokoni kapcsolatok, családi és egyéni körülmények szerint. A mikroelemzések nyilvánvalóvá tettek, hogy a halandóságot nem egyszerűen a külső gazdasági vagy biológiai tényezők befolyásolják, hanem inkább társadalmi tényezők határozzák meg, a halandóság szintjében alapvető a társadalmi és politikai szerveződés szerepe, hiszen a család, a tágabb lakóközösség vagy az állam rendelkezett a források elosztásáról, és ennek különösen válságok idején volt igen fontos szerepe a halandóság szempontjából.

A könyv az egyik oldalon igazolja Malthus feltevését arról, hogy a mikroszintű viselkedés mintáinak feltárása valóban megvilágítja a társadalmi szerveződést és a demográfiai viselkedés meghatározó faktorait. A másik oldalon viszont cáfolja a demográfiai viselkedés azóta is népszerű kelet-nyugati dichotóm modelljét. Egyrészt – mint említettük – az életszínvonal nem volt alacsonyabb a preindusztriális Ázsiában, mint Európában, és a túlnépesedésnek sem látszik nyoma. Másrészt az is világos az Eurázsia projekt mikroelemzései nyomán, hogy a malthusi pozitív fékek szerepe sem volt nagyobb Ázsiában, mint Európában, sőt, nyugaton erősebbek voltak a gazdasági válságok halandósági hatásai, a halandóság rövid távú ingadozásai nagyobbak voltak. Malthusnak annyiban igaza volt, hogy a keleti és nyugati halandósági minták különböztek egymástól, de e mögött nem az életszínvonal és a pozitív, illetve megelőző fékek eltérő szerepe állt, hanem a társadalmi igazságosság alapvetően eltérő tradíciója. A különbség igen szemléletesen mutatkozik meg a gazdasági válságokra adott halandósági válaszok természetében. A krízisek halandósági következményei Nyugat-Európában elsősorban gazdasági-társadalmi helyzet (mindenekelőtt tulajdon) szerint különböztek: a birtokkal rendelkezők adott esetben profitálhattak is az élelmiszerárak emelkedéséből, amely a földnélkülieket sújtotta leginkább. Ázsiában elsősorban a nemi szerepek és a háztartáson belüli hatalmi pozíció volt a fő differenciáló tényező, válság idején az egyébként igen erős egyenlőtlenségek csökkentésére törekedtek a szűkös források elosztásánál, így a rövid távú krízisek, áremelkedések legérzékenyebben a felnőtt és idősebb férfiakat (és a lánysecsemőket) érintették, a nőket általában sokkal kevésbé. Kínában a privilegizált helyzet (családfőség, valamely tisztség ellátása) válság idején éppen fokozott halandósági kockázattal járt. A nyugati társadalmakban erősebbek voltak a státuskülönbségek, válságok idején jellemzőbb volt a diszkriminatív viselkedés, a népesség nagy része sebezhetőbb volt a gazdasági krízisekkel szemben, míg Ázsiában állandóbbak voltak a preferenciák (pl. nemek szerint), válság idején a stabilitás fenntartására törekedtek a diszkrimináció csökkentésével, így a gazdasági válságokkal szembeni érzékenység kisebb volt. Válságok idején az állami vagy közösségi szerepvállalás

(segélyezés) is a társadalmi igazságosság eltérő mintáihoz igazodott: Ázsiában jelentősebb volt az állam szerepe válságok idején, elsősorban arra törekedtek, hogy rossz termések idején elkerüljék a nagy áremelkedéseket és megoldják a nép élelmezését, míg nyugaton az állami szerepvállalás kisebb volt, és elsősorban a termelők érdekeit tartotta szem előtt, azt igyekeztek elkerülni, hogy bő termés esetén az árak túlságosan csökkenjenek. A segélyezés itt a földnélküli szegények helyett elsősorban a tartósan betegek, árvákra, özvegyekre irányult.

A mikroelemzés során megdőlni látszott több széles körben elfogadott antropológiai hipotézis is. Az időskori halandóság például nem függ össze a háztartás-összetétellel, így nem igazolódott az a Csajanov modelljéből következő feltételezés, hogy a háztartáson belüli eltartási arányok érzékenyen befolyásolják a háztartás tagjainak életszínvonalát és ezen keresztül halandóságát. Hasonlóképpen nem igazolódott az a feltevés, hogy a nagyobb, bonyolultabb összetételű ázsiai háztartások eleve nagyobb védelmet jelentenek a gazdasági válságok hatásaival szemben, mint a kisebb és egyszerűbb európai háztartások. Az ázsiaiak kisebb szenzibilitása máshonnan ered, a háztartásszerkezetnek van hatása a tagok halandóságára, de a különbségek nem a keleti és nyugati társadalmak között jelentkeznek, hanem mindenhol megfigyelhetők. A lényeges tényezőt a létfenntartási forrásokhoz való hozzájutás és az ezek elosztását meghatározó háztartási szintű döntések jelentik, és itt a háztartásméret,- szerkezet- és összetétel mellett az egyének pozíciójának is fontos szerepe van (nem, kor, háztartásfőhöz való viszony, özvegyiség, szülők elvesztése stb.). Ugyanígy nem tartható az elemzés alapján a patriarchális kelet és az egyenlőbb nemi szerepeket biztosító nyugat mítosza a preindusztriális kor vonatkozásában.

Nyilvánvalóvá vált, hogy – miközben kimutatható egyfajta kontinentális különbség a gazdasági válságok halandósági következményei terén – kor, nem, családi állapot, háztartásszerkezet és-összetétel, a háztartáson belüli kapcsolatok szerint vizsgálva nincsen egységes keleti vagy nyugati halandósági modell. A számos különbség dacára a „hétköznapi” halandóság szintjei meglehetősen hasonlóak voltak a vizsgált közösségekben, míg a válságokra adott halandósági válaszok meglehetősen eltérőek. Az exogén gazdasági és biológiai faktorok mellett a társadalmi tényezők tűnnek elsődlegesnek, az eseménytörténeti elemzés éppen a halandóságot nagyban befolyásoló emberi hatóerő szerepére irányította a figyelmet. A különböző szintű szereplők (állam, lakóhelyi közösség, háztartás, individuumok) nem passzív elszenvedői az exogén hatásoknak, hanem folyamatosan értékelnek és döntenek, kialakítják a preferenciák és politikák rendszerét, amelyek befolyásolják ezek kulturális kontextusát, amiként a kultúra is befolyásolja a döntéseket. A kultúra ebből a perspektívából nem valami változatlan program, amely diktálja a hiedelmeket és a gyakorlatot a passzív népeségek számára, hanem egyfajta útmutatás vagy keret az egyének, családok, nagyobb közösségek számára a környező világ értelmezéséhez és az

elérhető döntések skálájának meghatározásához. A tudatos vagy nem tudatos döntések azután szüntelenül átírják a többiek számára a kulturális kontextust, a visszacsatolás folyamatos. A mikrovizsgálat a makroszinten megfogalmazott, leegyszerűsítő, dichotóm kelet-nyugati modell leírása helyett ennek az interakciónak a megértésére helyezi a hangsúlyt.

A mű az utóbbi évek egyik legjelentősebb társadalomtörténeti, történeti demográfiai munkája. Méltatói példaszerűnek ítélik mind az összehasonlító társadalomtörténet, mind a halandósági kutatások, mind a mikrotörténelem szempontjából. Újszerűsége elfedi gyengéit, amelyek elsősorban az adatok korlátozott mennyiségében és a módszerek, felállított modellek kiérleletlenségében rejlenek. A szerzők maguk is rámutatnak arra, hogy az adatbázis építése jelenleg is folyik, a jövőben lényegesen nagyobb anyagon lehet majd tesztelni a jelenlegi eredményeket. A területenként eltérő források miatt a modelleket sem sikerült minden esetben teljesen egységesíteni, ami további problémákat vethet fel. Mások is rámutattak már arra, hogy a szerzők időnként talán túlzott magabiztossággal vonnak le következtetéseket statisztikailag kevésbé meggyőző táblákból, ahol a különbségek kicsik, nem egyértelműek és az esélyhányadosok nem mindig szignifikánsak. Az eredmények mögött olykor talán a modellek különbözősége, az adatok, mutatók összehasonlíthatóságának nehézségei vagy a hiányos regiszterek felhasználásából fakadó problémák állhatnak.⁶ Egy mindenesetre biztos: a munka a történeti demográfia jelenleg meghatározó irányvonalát jelenti. Jelentős méretű, individuális szintű, longitudinális adatbázisok felhasználása, az elemzési szintek változtatása, eredményeik összehasonlítása, a kifinomult matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása jelenti azt a lehetőséget, amely segít meghaladni a makroelemzések vagy a családrekonstrukciós vizsgálatok sokszor pusztán leíró jellegét. Az is nyilvánvaló, hogy sokak hiedelmével ellentétben a mikroelemzés használhat nagy adattömeget, és élhet kvantitatív módszerekkel. Ugyanakkor az ismertett kutatási módszer nem alkalmazható mindenhol. Magyarországon pl. szintén léteznek néhol egyházi vagy állami népességregiszterek (Status Animarum, Conscriptio Animarum, „Józsefi népszámlálás”, Conscriptio Ignobilium stb.), de ezekből még helyenként sem igen állíthatók össze hosszabb időtartamra vonatkozó, többé-kevésbé folytonos adatsorok. A feladat itt egyrészt a mégis rendelkezésre álló források felkutatása, illetve a modern követelmények figyelembe vételével az alternatív kutatási programok kidolgozása lehet.

Őri Péter

⁶ Lásd Gabriele Doblhammer ismertetését (*European Journal of Population*, 22. 2006/1. 98–100.).